

University of Science and Quranic Knowledge
Shahran Faculty of Quranic Sciences

An Analytical Review and Critique of Commentators' Views on the Term "Adribhunna" in Surah An-Nisā' (34)

Mohammad Sharifi ¹ ; Zahra Mohammadi ² ; Mohammad Sadeq Heidari ³

1. First organizational affiliation: Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Yazd University, Iran. (Corresponding author). m.sharifi@yazd.ac.ir

Second organizational affiliation (Associate faculty): Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Ahlul Bayt (peace be upon them), University of Isfahan, Isfahan, Iran.

mo.sharifi@theo.ui.ac.ir

2. Level 3 student, Reyhaneh al-Rasoul Specialized Center, Jouibar, Iran. Zhara.mohammadi2520@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Sari University of Agricultural Sciences and Natural Resources, Sari, Iran. m.heidari@sanru.ac.ir

Research Promotional

Detailed Abstract

Research objective:

Although Islam, as a comprehensive religion, provides guidance in the Qur'an for regulating familial and marital relationships, certain Qur'anic expressions are today often misunderstood, leading critics to accuse the text of condoning violence against women. One such expression is the term "wa-adribūhunna" in Qur'an 4:34. This verse, in the context of male authority (qiwāmah) and the three-tiered approach to dealing with a wife's nushūz (disobedience), has long been the subject of discussion and debate among jurists and exegetes, while also attracting criticism from opponents of Islam.

The present study aims to answer the following questions: What is the precise meaning of the term "wa-adribūhunna" in Qur'an 34? What interpretation of the root verb ḍ-r-b can address and refute the aforementioned objections? How does the use of ḍ-r-b and its derivatives in the Qur'an, especially in conjunction with terms such as wa'iz (admonition) and hajr (separation or withdrawal), illuminate a new and contextually appropriate understanding of the verse?

Methodology:

This study was conducted using a descriptive-analytical approach, involving the comparative examination and critical analysis of the interpretations of various exegetes. In addition, the study critically reviewed and evaluated both well-known Persian and non-Persian translations of the verse, as well as the commentaries of classical and contemporary scholars, employing a comparative methodology to highlight differences in interpretation and assess their accuracy.

Received: 22/09/2024 ; Received in revised from: 2/11/2024 ; Accepted: 14/01/2025 ; Published online: 23/07/2025

◆ How to cite: Sharifi, Mohammad, Mohammadi, Zahra, Sadeq Heidari, Mohammad(1404SH): " An Analytical Review and Critique of Commentators' Views on the Term "Adribhunna" in Surah An-Nisā' (34) " , *journals Comparative Interpretation Studies*,10(19), P66-91, 10.22034/csqs.2025.469374.1448

©2025/ Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

cis.quran.ac.ir

Research findings:

This study, considering the sequential stages mentioned in the verse, interprets “darb” not as physical striking, but rather as admonition and corrective measures, excluding any form of absolute or conditional harm or abuse toward women, which would be contrary to their dignity and Islamic teachings. According to this verse, the recommended steps to improve marital relations are as follows: first, admonition (wa‘iz); second, separation in bed or turning away from the spouse (hajr); and third, darb, understood as a pedagogical, ordered, and corrective measure, implying a temporary withdrawal from the marital bed rather than any form of physical violence.

Final conclusion:

Based on the foregoing analysis, this noble verse not only safeguards women’s rights but also serves to protect the family structure from potential disintegration. It provides sequential strategies aimed at preventing divorce and restoring harmony within the marital relationship. The verse emphasizes a process of gradual correction to revive affection (mawaddah) and mercy (rahmah) in the household. Importantly, both sound reason and Islamic law do not consider the cultivation of marital harmony to involve violence, as indicated by the context of the verse, which seeks to prevent the occurrence of divorce. This is further underscored in the concluding part of the verse: “If they obey you thereafter, do not seek a way against them”—highlighting that the ultimate goal is reconciliation and the preservation of family unity rather than coercion or harm.

Most related studies on the subject of disciplining women interpret the term “wa-adribūhunna” as permitting physical chastisement of a wife in response to her nushūz (disobedience), following the first two stages of admonition (wa‘iz) and separation in bed (hajr), as an effective strategy in marital relations. However, the conditions prescribed for such physical discipline in these interpretations are inconsistent with the spirit of Islamic teachings and divine mercy, with women’s dignity and legal rights, with the educational methods of the Prophets and the saints, and even with sound reasoning. In the present study, the stages of a husband’s response to the fear of a wife’s nushūz (disobedience) are explained according to the sequential process outlined in Qur’an 4:34: admonition and advice (wa‘iz), turning away from the wife in bed (hajr), and finally, separation from the marital bed. The term “darb” is interpreted here as the last stage of this three-tiered process—a gradual, corrective, and advisory measure aimed at family cohesion and the internal reformation of the wife. This method is presented as an appropriate strategy to restore the wife to the center of affection and marital harmony. Certain Prophetic traditions support this understanding, and with this interpretation, there is no need for unnecessary or unacceptable conditions. Moreover, this approach removes grounds for objections or misunderstandings propagated by critics of Islam regarding the verse in question.

Keywords: Qur’an 4:34, religious violence, disciplining women, striking women.

بررسی و نقد آراء مفسران پیرامون مدلول «اضربوهن» در آیه ۳۴ سوره نساء

محمد شریفی^۱، زهرا محمدی^۲، محمدصادق حیدری^۳

۱. وابستگی سازمانی اول: دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه یزد، ایران. (نویسنده مسئول).

m.sharifi@yazd.ac.ir

وابستگی سازمانی دوم (مأمور): دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت علیهم السلام،

دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. mo.sharifi@theo.ui.ac.ir

۲. طلبه سطح ۳، مرکز تخصصی ریحانه الرسول جویبار، جویبار، ایران. Zhara.mohammadi2520@gmail.com

۳. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ساری، ایران.

m.heidari@sanru.ac.ir

ترویجی

چکیده

عدم درک صحیح از برخی تعابیر قرآنی، باعث شده است تا افرادی، این کتاب را به تجویز خشونت علیه زنان متهم کنند. یکی از این تعابیر، «وَاضْرِبُوهُنَّ» در آیه ۳۴ سوره نساء است. این آیه با توجه به مباحث قوامیت مرد و مراحل سه‌گانه مقابله با نشوز زن، همواره مدنظر فقها و مفسران از یک سو و مناقشه منتقدان قرآن از سوی دیگر بوده است. نتایج این پژوهش که به روش توصیفی و با تحلیل انتقادی آراء مفسران انجام شده، گویای آن است که گفتمان این آیه، متفاوت از گفتمانی است که پژوهش‌گران در پژوهش‌های پیشین به آن رسیده و مفسران به تفسیر و تحلیل مراحل آن پرداخته‌اند. نوشتار پیش رو با توجه به سیر مراحل «ضرب» در آیه مذکور، «ضرب زن» را غیر از زدن، تنبیه و آزار زن به هر شکل مطلق و مقید آن دانسته و این مسئله، برخلاف کرامت زن و در تعارض با آموزه‌های دینی است. بر اساس این آیه، راهکارهای بهبود روابط زناشویی به ترتیب: وعظ، هجر (دوری در بستر خواب و پشت کردن به همسر) و پس از آن مرحله ضرب (دوری از بستر خواب) به عنوان یک امر ارشادی، تربیتی و تربیتی معرفی شده است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، آیه ۳۴ نساء، خشونت دینی، تنبیه زن، کرامت زن.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۵ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱

◆ استناد به این مقاله: شریفی، محمد، محمدی، زهرا، حیدری، محمدصادق (۱۴۰۴): «بررسی و نقد آراء مفسران پیرامون مدلول «اضربوهن» در آیه ۳۴ سوره نساء»، *دوفصلنامه مطالعات تفسیری*، ۱۰(۱۹)، ۶۶-۹۱، 10.22034/csq.2025.469374.1448

۱. بیان مسئله

یکی از نیازهای امروز جامعه اسلامی و مجامع علمی، پاسخ به شبهاتی است که فکر و ذهن بسیاری از افراد، به ویژه جوانان را به خود مشغول کرده است. از جمله شبهاتی که در نظام خانواده وجود دارد، مسئله تنبیه بدنی زن است که با استناد به آیه ۳۴ سوره نساء بیان شده است: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرَبُوهُنَّ فَإِنِ أَطَعْتَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا»؛ مردان را بر زنان تسلط و حق نگهبانی است به واسطه آن برتری که خدا برای بعضی بر بعضی مقرر داشته و هم به واسطه آن که مردان از مال خود نفقه دهند، پس زنان شایسته، مطیع شوهران و در غیبت آنان حافظ باشند؛ از آن رو که خدا هم حفظ فرموده است و زنانی که از نافرمانی آنان بیمناک هستید، باید نخست آنان را موعظه کنید و (اگر مطیع نشدند) از خوابگاه آنان دوری گزینید و (اگر باز مطیع نشدند) آنان را تنبیه کنید، چنانچه اطاعت کردند، دیگر راهی بر آن‌ها مجوید که همانا خدا بزرگوار و عظیم‌الشأن است.

خداوند در این آیه علاوه بر بیان قوامیت مرد نسبت به زن، به نشوز زن و وظیفه مرد در مقابل او نیز اشاره می‌کند. وجود عباراتی چون قوامیت، تفضیل، نشوز و ضرب، سبب شده است که این آیه، یکی از بحث‌انگیزترین آیات، نزد مفسران باشد و نظرات متفاوت و گاه متناقضی از سوی آنان بیان شود و راه اشکال و انتقاد را بر دگراندیشان و منتقدان باز کند؛ تا جایی که برخی از آن‌ها، واگذاری سرپرستی و قوامیت زن به مرد و برتر شمردن مردان و جواز تنبیه بدنی زن را برخلاف عدالت و برخی آن را مغایر با مبانی حقوق بشر و برخی دیگر، قرآن را هم‌نوا با قوانین و رسوم جاهلیت و بازتاب فرهنگ زمانه دانسته‌اند.

یکی از مباحث مهم، مسئله حفظ کرامت و جایگاه زن است و منظور از کرامت زن، همان وجود و هستی شرافت‌مندانه انسانی اوست که آیات و روایات فراوانی به این موضوع پرداخته است. دین مبین اسلام با وجود دستور به «عاشروهنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (نساء/۱۹) - حتی بعد از طلاق و تأکید زوجین به صلح و سازگاری با یکدیگر - در آیه ۳۴ سوره نساء نیز، به ترتیب نکاتی (موعظه، دوری از بستر، ضرب زن) را در رابطه زن و شوهر، مقرر نموده است که تحلیل و بررسی آن در نوشتار پیش‌رو ضرورت دارد.

باری، نوشتار حاضر در پی آن است تا به این سؤالات پاسخ دهد که «وَاصْرَبُوهُنَّ»

در آیه ۳۴ سوره نساء چه معنایی را در بردارد؟ چه تفسیری از واژه «ضرب» می‌توان به دست داد که خطّ بطلانی بر شبهات پیش‌گفته باشد؟ تطبیق معنای واژه ضرب و مشتقات آن در قرآن و هم‌نشینی آن با واژه «وعظ و هجر» چه مفهوم جدیدی را روشن می‌کند؟

۲. پیشینه پژوهش

در مورد آیه ۳۴ سوره نساء، مقالات فراوانی نوشته شده است که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود:

مهریزی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان «تطور دیدگاه‌ها در تفسیر آیه ۳۴ سوره نساء»، هفت دیدگاه پیرامون این آیه گزارش و تحلیل کرده است.

غروی نائینی و مصطفوی فرد (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی رویکرد مفسران در آیه ۳۴ سوره نساء»، به بررسی راه‌حل‌های سه‌گانه در تفسیر این آیه پرداخته‌اند. به نظر نویسندگان، بروز رفتاری خشن‌مآبانه از جانب مرد در کنترل رفتار زن بسیار مؤثر است و زنان هم به مردانی گرایش دارند که حس حمایت را در آنان برانگیزند؛ اما هدف درمان است و با شدت زدن، سبب تضییع حق وی می‌شود؛ بنابراین زدن باید به‌گونه‌ای باشد که موجب دیه نشود، مثل هل دادن ملایم. این نوع برخورد همراه با جذب از ناحیه مرد نه تنها نفرت در زن ایجاد نمی‌کند بلکه زن به این تکیه‌گاه خویش دل خوش می‌کند و این تحلیل از انگیزه ضرب، مؤید آن است که استفاده از راهکارهای سه‌گانه در آیه، به خوف نشوز منوط شده است نه به خود نشوز.

پور مولا و جلالی (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی فقهی تنبیه بدنی زوجه» به این نکته دست یافته است که هدف شارع از ارائه ابزار سه‌گانه «موعظه، هجران فراش و ایراد ضرب»، خواه به نحو تخییری و خواه به نحو ترتب اولویت، چیزی نیست جز کمک به بهبود روابط فی‌مابین زوجین و حاکم شدن اسباب تحکیم عنصر محبت و سازش بین آنان.

شاهرودی و بشارتی (۱۳۹۹) در مقاله «باز پژوهی ضرب زنان در آیه ۳۴ سوره نساء»، «ضرب» به معنای زدن را رد می‌کنند و آن را به معنای واکنش عملی ملایم و تغییر در رفتار و سخت‌گیری در نطق دانسته‌اند.

فتاحی‌زاده، حسین‌نتاج و طاهری (۱۴۰۰) در پژوهشی جدید با عنوان «رویگردی ریشه‌شناختی به واژه قرآنی ضرب»، معتقدند که با توجه به شواهد ریشه‌شناختی، معنای کتک زدن برای ضرب تأیید نمی‌شود و در هیچ‌یک از زبان‌های سامی، معنای کتک زدن و تنبیه برای ضرب نیامده است. نویسندگان برای «اضْرِبُوهُنَّ» در آیه ۳۴ نساء، معنای روی‌گرداندن و رفتن را پیشنهاد کرده‌اند.

آهنگر داودی، حسین نتاج و فتاحی زاده (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «بازخوانی روایت سبب نزول آیه قوامیت مردان (نساء/ ۳۴) با تکیه بر روش تحلیل اسناد -متن»، از بررسی نسخه‌های مختلف روایت سبب نزول آیه ۳۴ نساء معتقدند این روایت در متون تفسیری متقدم شیعی نیامده که نشانگر عدم اعتبار آن نزد مفسران متقدم شیعی است. همچنین این تفسیر، دچار اشکالات کلامی است و نمی‌تواند به عنوان پایه‌ای در تحلیل آیه ۳۴ نساء استفاده شود.

در خصوص نوآوری این نوشتار باید گفت تحلیل واژه ضرب و گفتمان روایات مربوطه، همگی در جهت اصلاح یک فرآیند تربیتی و تربیتی سه مرحله‌ای است و هیچ منافاتی با حقوق زن و تکریم شخصیت و جایگاه او ندارد و این جستار سعی دارد تا اشکالاتی را که بر پژوهش‌های پیشین وارد است با نگاه و تفسیری دیگر، پاسخ دهد. دیدگاهی که در پژوهش‌های پیش گفته، یافت نشد؛ هرچند در مقالات فتاحی زاده و همکاران و نیز شاهرودی و بشارتی، معنای زدن نفی شده است و نویسندگان معنای روی گرداندن را پیشنهاد کرده‌اند؛ اما نگاه آنان با تفسیر سه مرحله‌ای از آیه مذکور و تفاوت مرحله سوم با دوم - که نگارندگان تحقیق حاضر بدان اشاره کرده‌اند - متفاوت است. همچنین در این پژوهش، ترجمه‌های موجود و مشهور به زبان‌های فارسی و غیرفارسی و نیز تفاسیر مفسران، مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

۳. مفهوم‌شناسی واژگان آیه ۳۴ نساء

در ابتدا سه واژه مهم و کلیدی آیه ۳۴ سوره نساء مورد بررسی قرار می‌گیرد تا بر اساس آن، نقد تفاسیر صورت پذیرد.

معناشناسی واژه نشوز: «نشوز»، از ماده «نشر» به معنای زمین مرتفع و بلند است و نشوز زن یعنی بغض و سرکشی او نسبت به شوهر خود؛ گویا زن، خویشان را از مطیع بودن مرد بالا می‌کشد و خود را در دسترس او قرار نمی‌دهد (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷: ۴۹۵). نشوز در شرع عبارت از نافرمانی کردن زن شوهردار است (حسینی جرجانی، ۱۴۰۴: ۳۴۳/۲) و ناشزه، «زنی است که از اطاعت شوهر بیرون رود و دیگر حق نفقه، پوشش و سکونت ندارد و حتی گفته شده که نشوز یکی از گناهان کبیره و مانع قبولی طاعات است.» (طیب، ۱۳۷۸: ۷۳/۴). در روایتی، امام صادق (ع) نیز ملاک نشوز زن را عدم تبعیت او می‌داند: «نشوز زن آن است که در فراش (همبستر شدن) از شوهر تبعیت نکند» (ابن بابویه، ۱۴۰۱: ۵۲۱/۳).

برخی مفسران، نشوز را به معنای سرپیچی از اطاعت شوهر با تکبر دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۳۴۵/۴؛ امین اصفهانی، بی‌تا: ۶۳/۴) و برخی دیگر، نشوز

را به معنای نافرمانی از اطاعت امور واجب شوهر گفته‌اند (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۴۲۲/۲). جوادی آملی، سربرداشتن همسر از تمکین، بدون قید تکبر را «نشوز» دانسته است و زن را در صورت عدم تمکین در آمیزش، «ناشزه» می‌نامد (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۵۴۷/۱۸). دیدگاهی که برخی از فقها نیز به آن متمایل شده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴: ۳۱؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۰: ۵۴۳/۳). البته در مقابل، برخی پژوهش‌گران معاصر با نقد دیدگاه‌های مطرح شده، معتقدند نشوز به معنای عدم تمکین از شوهر نیست؛ بلکه جمع شدن و همراهی غیرجنسی با غیر شوهر است (براریان و همکاران، ۱۳۹۸: ۶۷).

باید گفت در اصطلاح قرآنی، نشوز به معنای حالتی است که نتیجه سرتافتن متکبرانه از قوانین و مقتضیات الزامی و ترجیحی پیوند زن و شوهری است. پیدایش آن نیز سیر تدریجی دارد و نمی‌توان گفت یک باره پدید آمده است. به همین دلیل فرمود: (وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ) و نفرمود: (وَاللَّاتِي نَشَرْنَ). همچنین زمینه پیدایش آن در زن و مرد یکسان است، ولی در هر یک به‌گونه‌ای و با نشانه‌های ویژه، چنان‌که برخی از نشانه‌ها نیز مشترک هستند، پدیدار می‌شود؛ زیرا زن و مرد افزون بر وظایف و آداب مشترک، آداب و وظایف ویژه‌ای نیز از نگاه قرآن دارند که در آیه ۳۴ بدان اشاره شده است. (نک: حکیم باشی، ۱۳۸۰) از سوی دیگر در آیه محل بحث، عبارت «تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ» خوف از نشوز، غیر از نشوز است؛ یعنی زن در عین تمایل به زندگی، حالت و رفتاری نشوزآمیز دارد و هنوز به نشوز نرسیده و ارائه راهکارهای سه‌گانه بعدی برای جلوگیری از نشوز است، چه اینکه اگر سه راهکار پیشنهادی آفاقه نکرد و زن به نشوز رسید، دیگر ادامه زندگی مشترک، ممکن نخواهد بود و راهکار نهایی، طلاق است که از مفهوم مخالف عبارت «فَإِنْ أَطَعْتَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِمْ سَبِيلاً» به دست می‌آید؛ یعنی اگر این راهکارها مؤثر بود و زن، مطیع شد، راهی بر آن‌ها نجوید و در غیر این صورت تنها راه ممکن، طلاق و جدایی است که از تفسیر واژه «سبیل» در آیه به دست می‌آید.

معناشناسی واژه هجر: هَجْرٌ وَهَجْرَانٌ از هجرت به معنای دور شدن انسان از دیگری با بدن یا با زبان و یا با دل و قلب است (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷: ۸۳۳) یا از هجر به معنای دشنام و درشت‌گویی است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳۵/۶؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۵۱۷/۳). از حسن بصری نقل شده است که هَجْرٌ به معنای سخن درشت گفتن است: «واهجروهنَّ أی قولوا لهن: هَجْرًا فِی المَضَاجِعِ وَهُوَ الإِغْلَظُ فِی القَوْلِ» (حمیری، ۱۴۲۰: ۶۸۷۹/۱۰). در مورد تفسیر هجر و در تبیین نظر مختار، دیدگاه مفسران و صاحب‌نظران بررسی خواهد شد.

معناشناسی واژه ضرب: از نگاه عمده مترجمان و مفسران و اهل لغت، معنای حقیقی و اولیّه «ضرب»، همان برخورد فیزیکی است و بقیه معانی یا مجازی است یا فقط در صورت آمدن حرف اضافه خاص، قابل اراده از واژه «ضرب» می شود. بر این اساس، معجم مقاییس اللغه تصریح دارد که ضرب به معنای زدن است و معانی دیگر از باب استعاره از این واژه، اراده می شود (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳/۳۹۷).

ابن منظور، ضرب را به معنای زدن (با دست، عصا، شمشیر، شلاق و...)، رفتن و سیر کردن، وصف کردن، بیان کردن (ضرب المثل)، زدن چیزی به چیز دیگر دانسته است (ابن منظور، ۱۴۰۸: ۵۵۱/۱). زبیدی نیز این معانی را برای ضرب آورده است: سیروسفر؛ طلب رزق؛ اقسام و انواع؛ اعراض و روی گردانی؛ عسل غلیظ؛ لاغراندام؛ و باران نم نم (زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۶۶/۲). اما با بررسی آیات قرآن که واژه «ضرب» و مشتقاتش در آن ها به کار رفته است، درمی یابیم که بیشتر معانی فعل «ضرب»، چه به صیغه متعدی چه غیرمتعدی، کاربردهایی مجازی از مفهوم «کناره گیری، ترک، جدایی و دور کردن» هستند: «الشی یضرب مثلاً» یعنی گزینش و جدا کردن تا آشکار و روشن شود (طباطبایی، المیزان، ۱۳۸۸: ۴۳۲/۱۲)؛ «الضرب فی الارض»؛ یعنی مسافرت و دوری (همان، ۹۶/۵)، «الضرب علی الأذن»؛ یعنی جلوگیری از گوش دادن (همان، ۳۴۴/۱۳)، «ضرب الصّحیح عن الذکر»؛ یعنی ترک کردن و دور ساختن (همان، ۱۲۵/۱۸)، «ضرب الحق و الباطل»؛ یعنی جداسازی و آشکار ساختن آن ها (همان، ۴۶۱/۱۱). در تأیید این قول می توان به نظر ابن منظور استناد کرد که می گوید: «ضرب گویای یک نوع افتراق و جدایی ناگهانی و ضربتی است که با نوع تدریجی آن، فرق می کند» (ابن منظور، ۱۴۰۸: ۴۵۱/۱).

این در حالی است که قریب به اتفاق مترجمان و مفسران، ضرب را به معنای زدن آورده اند. البته برخی مفسران برای ضرب، قیود و شروطی را بیان کرده اند؛ از جمله اینکه برخی ضرب را مباح ولی ترک آن را افضل دانسته اند (مغنیه، ۱۴۲۴: ۳۱۷/۲)؛ برخی ضرب (زدن) را به صورت ملایم و با مسواک و امثال آن تفسیر کرده اند (آلوسی، ۱۴۱۵: ۲۵/۳)؛ برخی هم ضرب را زدن غیر میزج (آزار کننده، رنج دهنده) دانسته اند (قرطبی، بی تا: ۱۷۲/۵). از نظر فخر رازی، زدن زمانی رواست که غیر ضرب، قطعاً مفید و نافع واقع نشود (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۱۸/۳). زمخشری، ضرب را به معنی زدن و پس از دو مرحله عظ و هجر و در صورت عدم نتیجه دادن این دو مراحل دانسته است. وی در تفسیر دیگری از ضرب که به صورت «قیل» آورده است، می گوید: «برخی ضرب را به معنای اجبار و اکراه بر جماع و رابطه زناشویی دانسته اند که البته آن را قول سنگینی می داند» (زمخشری، ۱۴۰۳: ۵۰۷/۱).

علامه طباطبایی معتقد است از سیاق آیه فهمیده می‌شود که باید ترتیب را رعایت کرد. وی ترتیب را وسایل گوناگونی از کیفر دادن معرفی می‌کند؛ زیرا اگر کسی بخواهد شخصی را کیفر دهد، طبیعتاً از درجه ضعیف آن شروع می‌کند و سپس کیفر را به تدریج شدید و شدیدتر می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۳۴۵/۴).

جوادی آملی با تنبیه بدنی دانستن ضرب، معتقد است «واو» عطف برای مطلق جمع است؛ ولی در آیه مذکور، به قرینه تناسب حکم و موضوع و روایات باب، برای ترتیب واقعی از خفیف به ثقیل و از آن به اثقل است که مراتب نهی از منکرند؛ اگر با موعظه زن از گناه «نشوز» دست کشید، نوبت به هجر نمی‌رسد و چنانچه با هجر و قهر، تمکین میسر شد، نیازی به تنبیه بدنی نیست (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۵۶۲/۱۸). البته بعداً بحث خواهد شد که بحث در آیه، خوف از نشوز است و نه خود نشوز.

در اندک تفاسیری، ضرب برخلاف معنای زدن آمده است؛ از جمله در تفسیر غرائب القرآن، ضرب به معنای ضربه روحی با تازیانه جدایی تفسیر شده است (نظام‌الاعرج، ۱۴۱۶: ۴۱۵/۲).

آمنه ودود^۱ (۱۹۵۳ م) قرآن پژوه و اصلاح‌گرای اسلامی معاصر در کتاب «قرآن و زن»، با شیوه هرمنوتیکی متأثر از دیدگاه‌های فضل‌الرحمان، جایگاه زن در قرآن را بررسی کرده است. وی یکی از دیدگاه‌های خود راجع به زن را ذیل همین آیه ۳۴ نساء مطرح کرده و ضرب را در این آیه، به معنای به مسافرت بردن زن دانسته است (Wadud, Qur'an and Women). معنایی که گرچه با لغت سازگار است، اما نه از روایت و نه از سیاق آیات مؤیدی ندارد؛ چون پس از دو مرحله تنبیهی اول و دوم، مسافرت جایگاهی نخواهد داشت.

یکی از پژوهش‌گران معاصر، سه معنای محوری را برای ضرب در قرآن ذکر کرده است: ۱. متصل کردن/ به هم پیچیدن/ بستن، ۲. سوختن/ سوزاندن، ۳. ترک کردن/ قطع کردن. به نظر وی، معنای اول (متصل کردن و بستن) قابل تطبیق بر بیشتر واژه‌های ضرب در قرآن است. به نظر می‌رسد از دیدگاه ایشان، ضرب در هیچ‌یک از آیات قرآن، به معنای تنبیه و زدن نیامده و در آیه موردنظر نیز به معنای روی‌گردانان و رفتن است (فتاحی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۸). به نظر می‌رسد هرگاه قرآن کریم خواسته باشد از مفهوم «زدن»، معنای آزار و اذیت جسمانی و تنبیه را اراده کند، از واژه «ضرب» استفاده نکرده، بلکه از لفظ «جَلَد» نیز بهره برده است، مانند «الرَّانِيَةُ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا» (نور/۲)؛ واژه

«جِلْد» از «جِلْد» گرفته شده است که محل احساس درد و رنج است. پژوهش پیش رو از بین معانی گفته شده برای ضرب، معنای اعراض و روی گرداندن را مورد تأکید دارد و در پی اثبات این است که ضرب در آیه ۳۴ سوره نساء پیش از آن که تنبیه بدنی باشد، معنایی اخلاقی دارد.

۴. نقد و بررسی ادله ضرب به معنی زدن

در تفسیر آیه ۳۴ سوره نساء، بیشتر تفاسیر، شیوه یکسانی را در پیش گرفته اند و «وَاصْرُبُوهُنَّ» را به کتک زدن معنا کرده اند (ابن عاشور، ۱۴۰۵: ۱۱۶/۴؛ قطب، ۱۳۸۷: ۶۳/۲؛ طباطبایی، ۱۳۸۸: ۵۴۶/۴) و در این مسیر به استدلالات و بعضاً توجیهاات گوناگونی دست زده اند.

از نگاه این گروه، تنبیه بدنی تنها در مورد افراد وظیفه نشناسی مجاز شمرده شده است که هیچ وسیله دیگری برای اصلاح آنان مفید واقع نشود. این موضوع، مسئله تازه ای نیست که به اسلام منحصر باشد. در تمام قوانین دنیا هنگامی که طرق مسالمت آمیز برای وادار کردن افراد به انجام وظیفه، مؤثر واقع نشود، متوسل به خشونت می شوند، نه تنها از طریق ضرب، بلکه گاهی در موارد خاصی مجازاتی شدیدتر از آن نیز قائل می شوند که تا سر حد اعدام پیش می رود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳/۳۷۳ و ۳۷۴). همان طور که در کتب فقهی نیز آمده است، تنبیه باید ملایم و خفیف باشد، به طوری که نه موجب شکستگی و مجروح شدن و نه باعث کبودی بدن گردد. روانکاوان امروز معتقدند که جمعی از زنان دارای حالتی به نام «مازوشیسم، آزارطلبی» هستند و گاه که این حالت در آن ها تشدید می شود، تنها راه آرامش آنان تنبیه مختصر بدنی است؛ بنابراین ممکن است ناظر به چنین افرادی باشد که تنبیه خفیف بدنی در مورد آنان جنبه آرام بخشی دارد و یک نوع درمان روانی است (همان، ۳/۳۷۳ و ۳۷۴). البته باید حد آن مشخص باشد و به سلامتی زن آسیب نرساند و دربرگیرنده اهانت و اضرار نباشد (ابن عاشور، ۱۴۰۵: ۱۱۹/۴-۱۱۸). در نقد این نظر باید گفت که حکم کلی قرآن را به دلیل بیماری عده ای خاص نمی توان تفسیر یا تأویل نامناسب کرد و چنین تبیینی را که با کرامت زنان در تعارض است، ارائه نمود.

ظاهراً صاحبان نظر فوق، هیچ مجالی برای رویکردی متفاوت به این آیه و یا تفسیر آن به شیوه ای دیگر باقی نگذاشته اند. برخی (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۵۴۵/۴) این مسئله را اجمالاً طرح و به سرعت از آن عبور کرده اند. به هر حال، آیه یاد شده در تفاسیر و نیز مباحث حقوق زن، محل مناقشه و اختلاف نظر است تا جایی که قرآن پژوهانی چون آیت الله معرفت را به عقیده نسخ آن با توصیه های معصومان درباره حفظ شأن و

کرامت زن در سنت معصومان واداشته است (معرفت، ۱۳۸۲: ۵۷۸).

نکته دیگر در این مسئله، حکم ضرب و تنبیه است که برخی ضمن پذیرش ضرب به معنای تنبیه بدنی، آن را حکمی ارشادی و غیر واجب دانسته‌اند و خوف نشوز را به معنای آشکار شدن نشانه‌های نشوز تفسیر کرده‌اند (امین اصفهانی، بی‌تا: ۶۳/۴) و در مقابل، برخی آن را حکم مولوی و واجب می‌دانند (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۵۴۷/۱۸). آیت‌الله جوادی آملی، سه مرحله وعظ، هجر و ضرب را از باب امر به معروف و نهی از منکر از وظایف مرد می‌داند و ضمن تصریح به ترتیبی بودن این سه مرحله، تنبیه بدنی زن را در مرحله آخر و به شرط آشکار شدن نشوز و علم بدان می‌داند نه فقط خوف از نشوز (همان).

همچنین از نگاه مفسرانی که عمدتاً ضرب را به معنای تنبیه بدنی زن تفسیر کرده‌اند، مرد در تنبیه زن آزاد نیست تا هر طور که مایل است عمل نماید، بلکه باید شرایط خاصی را به شرط ذیل رعایت کند:

شرط اول: قصد اصلاح

از نگاه این گروه، قرآن کریم، هدف از تنبیه بدنی زن را پرهیز دادن زن از نشوز و در نتیجه اصلاح او می‌داند، به گونه‌ای که زن وظایف خود را نسبت به شوهر انجام دهد. به نظر سید قطب «کتک زدن زن زمانی انجام می‌گیرد که خطر شکاف، کج رفتاری و بدکرداری کانون خانواده را تهدید می‌کند و چنین مقرراتی جهت درمان کج اندیشی و کژ راهی است» (قطب، ۱۳۸۷: ۶۳/۲). از نگاه دیگر، «اگر کتک زدن زن توهینی به مقام زن تلقی شود، ولی برای حفظ خانواده از خطر سقوط و پاشیدگی، کار لازمی باشد، قابل تحمل است» (جعفری، ۱۳۷۶: ۴۳۳/۲). برخی دیگر نیز، زدن زن را به جهت برگرداندن نظم و انضباط داخل خانه لازم می‌دانند (مدرسی، ۱۴۱۹: ۷۵/۲). از نظر گروهی دیگر، تنبیه بدنی زن باید برای جلوگیری از پاشیدگی خانواده باشد تا شکایت به دادگاه برده نشود و اسرار خانوادگی محفوظ بماند (قریشی، ۱۳۷۷: ۳۵۷/۲).

همه دیدگاه‌های مذکور، شرط اصلی تنبیه زن را قصد اصلاح و حفظ خانواده از سقوط دانسته‌اند؛ گرچه در شیوه تنبیه، اختلاف زیادی بین آن‌ها وجود دارد.

شرط دوم: خفیف بودن

در این‌که ضرب زن چگونه و چه ویژگی‌هایی داشته باشد، آیه ۳۴ سوره نساء اطلاق دارد و هرگونه زدن را شامل می‌شود و این‌که با چه وسیله‌ای بزند هم آیه اطلاق دارد و هیچ محدودیتی را شامل نمی‌شود، ولی مفسران آن را بر پایه روایات

و قرائن نقلی و عقلی محدود کرده‌اند.

برخی برای خفیف بودن تنبیه بدنی زن از آیات و روایات استفاده کرده و معتقدند که مراد از زدن، استفاده از قدرت بدنی نیست. قرآن داستان حضرت ایوب پیامبر را وقتی سوگند یاد کرد که همسرش را بزند، چنین بیان فرمود: «دسته‌ای از چوب‌های باریک خرما به دستت گیر و با آن بزن و سوگند خود را نشکن، ما او را بنده‌ای صابر یافتیم و چه خوب بنده‌ای بود که توجه او به درگاه ما بود»^۱ (ص/۴۴).

رسول خدا (ص) می‌فرماید: «تنبیه بدنی نباید به نحوی باشد که اثر آن در جسم زن نمود داشته باشد و یا نشانه خودنمایی و اظهار قدرت مرد باشد» (طبری، ۱۴۱۲: ۶۸/۵). در روایتی، امام باقر (ع) در تفسیر *وَاضْرِبُوهُنَّ* می‌فرماید: «با چوب مسواک وی را بزند» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۴۷۸/۱). امام صادق (ع) نیز زدن را با چوب مسواک و شبیه آن می‌داند، زدنی که از روی رفق و دوستی باشد (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۱: ۵۲۱/۳).

در روایت دیگری به ضرب غیرمبرح یعنی زدنی که شدید و سخت نباشد تصریح شده است (حرعاملی، ۱۴۱۴: ۲۳۰/۱۵). ابن جریر از حجاج نقل می‌کند که رسول خدا (ص) فرمود: «اگر شما را در نیکی‌ها نافرمانی کرد، آنان را کتک بزنید به‌گونه‌ای که به خون‌ریزی نینجامد؛ یعنی اثر نماند» (سیوطی، ۱۴۱۴: ۲۷۸/۲). از نگاه مفسران دیگر، زدن نباید سخت و طاقت‌فرسا باشد و موجب ضرر شود (همان، ۵۲۲/۲). زدن باید به‌گونه‌ای باشد که به خون‌ریزی نینجامد و جراحت وارد نکند و استخوانی را نشکند و از زدن بر صورت پرهیزد (زمخشری، ۱۴۰۳: ۵۰۷/۱). زدن دردآور نمی‌تواند مورد دستور خداوند باشد؛ زیرا این نوع زدن با مودت و رحمت سازگاری ندارد (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۳۱۲/۱۸). از نگاه دیگر از مفسران و در پاسخ به نظر برخی از افراد که به تنبیه بدنی خفیف خرده می‌گیرند و ادعا می‌کنند که با چنین حالتی از زدن، جلوگیری از نشوز زن محقق نمی‌گردد، شاید حکمتش این باشد که زن گمان کند شوهرش با او قصد مزاح و ملاحظه دارد (جبعی عاملی، ۱۴۱۴: ۳۵۷/۸).

شرط سوم: ضرب زن در چند مرحله

از نگاه این مفسران، در تنبیه بدنی باید از مرحله خفیف‌تر شروع شود و اگر اثر نکرد، شدیدتر شود؛ یعنی ضرب بعد از طی دو مرحله قبل، یعنی موعظه و هجر و تأثیر نکردن آن‌ها انجام می‌شود.

۱. وَخَذُ بِيَدِكَ ضِعْفًا فَاصْرَبْ بِهِ وَلَا تَحْنَنْ إِنَّا وَجَدْنَا صَابِرًا نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ (ص/۴۴).

امام خمینی در این باره معتقد است که ابتدا تنبیه، مختصر باشد اگر اثر نکرد به تدریج به مراحل بالاتر و تنبیه شدیدتر منتقل می‌شود، ولی در هر صورت نباید بدن زن خونی شده و موجب کبودی و سرخی شود (موسوی خمینی، ۱۳۹۰: ۲۷۳/۲).

شرط چهارم: غرامت دادن مرد در صورت ایجاد جراحت

طرفداران این تفسیر معتقدند، حال اگر از سر اتفاق و یا ناخواسته، زدن سبب جراحت زن گردد، مرد باید به او غرامت بدهد. اصفهانی ملقب به فاضل هندی می‌گوید: «اگر با تنبیه قسمتی از اعضای بدن زن تلف گردد، شوهر ضامن است؛ زیرا آنچه شارع فرموده برای اصلاح و تأدیب است، در حالی که ضرب شدید موجب فساد می‌شود» (اصفهانی، ۱۴۱۶: ۱۰۰/۲).

اگرچه مفسران در تفسیر آیه شریفه اجازه داده‌اند که شوهر هنگام نشوز زن و سرپیچی او از اطاعت مرد می‌تواند زن را مورد ضرب قرار دهد و در این مسئله، او را از منکر نهی کند، ولی برای ضرب، شرایط و مراتبی را قائل شده‌اند که بعد از دو مرحله (موعظه و هجر) اگر اصلاح نشد، مرحله سوم که ضرب باشد، محقق شود؛ و برای نهی از منکر هم شرایط و لوازم و مراتبی لازم است، نه این‌که ضرب در اینجا به عنوان یک برنامه و اصل و اساس قرار داده شده باشد؛ بنابراین مرد باید در مراتب عملی، تمام تلاش و طمأنینه خود را در برطرف کردن این مشکل از همسر خود داشته باشد و او را به تمکین وادارد.

۵. نقد و بررسی دیدگاه مفسران

اولاً: همان‌طور که گفته شد و با استناد به مقالاتی که در پیشینه آمده، ضرب در آیات قرآن کریم به معنای زدن نیامده، بلکه به معنای گام برداشتن، سفر و دوری کردن بیان شده است (آل عمران/ ۱۵۶؛ نساء/ ۹۴ و ۱۰۱؛ طه/ ۷۷؛ مژمل/ ۲۰).

ثانیاً: سنت پیامبر (ص) دلیل مهم دیگری بر عدم ضرب زنان ناشزه است؛ زیرا هیچ‌گاه از آن حضرت دیده نشد که همسرانش را کتک بزند (قزوینی، بی‌تا: ۶۳۸/۱). ایشان هرگز، هیچ‌یک از همسرانش را به هیچ شکلی مورد آزار و اذیت جسمانی و تحقیر قرار نداد و اگر «ضرب» به معنای آزار جسمی و روحی، امری الهی و راهکاری سودمند به شمار می‌آمد، ایشان اولین کسی بود که به این دستور عمل می‌کرد؛ اما پیامبر (ص) نه تنها به این عمل دست نمی‌زد، بلکه به زدن دستور نمی‌داد و اجازه این کار را صادر نمی‌فرمود. شاید گمان شود که همسران ایشان همگی بر راه صلاح بوده‌اند پس ضرب دلیلی ندارد؟ در جواب باید گفت

که دو نفر از آنان به قدری پیامبر را آزار دادند که در مذمت رفتار آن‌ها آیات سوره تحریم نازل شد. همچنین نقل شده است، زمانی ابوبکر و عمر می‌خواستند دخترانشان را کتک بزنند (ابوسلیمان، ۲۰۰۱: ۱۷۵-۱۵۸) که چرا با رسول خدا (ص) به نزاع برخاسته و آن حضرت را عصبانی کرده‌اند، ولی پیامبر (ص) اجازه چنین کاری را به آن‌ها نداد. رفتار رسول‌الله و سنت عملی ایشان، همان هدف دین و درک صحیح آیات قرآن است. این رفتار پیامبر (ص) اثر عملی خود را در بیان نتایج مترتب بر ادامه اختلاف گذاشت و به این درگیری پایان داد. این معنا از یک طرف با ماهیت روان‌شناختی مسئله هماهنگ است و از طرف دیگر، با معنای عام کاربرد مجازی واژه‌های «ضرب» و مشتقات آن در قرآن کریم مطابقت دارد (همان).

ثالثاً: در مقابل نظریه‌ای که راه درمان بیماری مازوشیسم را ضرب و تنبیه بدنی می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳/۳۷۳ - ۳۷۴) و آن را آرامش روانی برای این دسته از افراد قلمداد می‌کند، باید گفت: هدف قرآن، درمان این بیماری برای زنان نیست بلکه هدف قرآن از ضرب، راه‌حلی است در طی یک فرآیند تربیتی برای اصلاح و بازگشت و پایبندی زن ناشزه به زندگی و استحکام بنیان خانواده است. این‌که بیماری این دسته از زنان (مازوشیسم) و طغیان و سرکشی آنان جز با تنبیه و زدن درمان نمی‌گردد، دلیل نمی‌شود که این حکم را به همه زنان ناشزه تعمیم داد.

رابعاً: تنبیه زن (زدن) با شرایط خفیف؛ (با چوب مسواک و...)، بعید است پس از دو مرحله اول، تأثیر خاصی داشته باشد و چیزی جز وهن احکام الهی نخواهد بود؛ به علاوه زدن زن با کمی شدت، هیچ سودی در بهبود وضع خانواده که هدف قرآن است، ندارد و تجربه اجتماعی نشان می‌دهد که اوضاع را بدتر می‌کند.

بنابراین، دلایل و مستندات آنی که برابر حکم ضرب به معنای زدن و تنبیه بدنی بیان شده است، قانع‌کننده نیست و نمی‌توان بر اساس آن، به زدن زنان حکم داد و آیه شریفه هم درصدد آن نیست بلکه با ارائه راهکار در طی مراحل تربیتی و ارشادی، هدفش تربیتی و درون‌اصلاحی برای حفظ بنیان خانواده است. تفسیر مخرب به معنای زدن و آزار و اذیت جسمانی، منافی آموزه‌های دینی و کرامت و حقوق انسانی و برخلاف روش‌های تربیتی سازنده و آموزه‌های رحمانی است.

۶. مراحل فرآیند تربیتی و تربیتی ضرب

نحوه برخورد مرد با نشوز زن با توجه به انگیزه‌های مختلف فرق دارد؛ زیرا اگر انگیزه خستگی جسمی، روانی و افسردگی و فشارهای ناشی از کار باشد، شوهر

باید درصدد رفع خستگی زن یا درمان افسردگی او برآید و یا فشار کار را برای زن کم کند و اگر انگیزه، عدم ارضای جنسی باشد، مرد باید با زن به عنوان یک بیمار برخورد کند و در پی درمان او باشد؛ زیرا در این موارد زن عمداً قصد مخالفت با شوهر را ندارد؛ اما اگر انگیزه‌ها موارد دیگر باشد که زن با قصد و علم به آن انگیزه‌ها، از اطاعت شوهر دوری می‌کند، طبق دستور قرآن، مرد باید سه مرحله را طی کند تا بتواند زن را از ناشزه بودن بازدارد. سه مرحله‌ای که قرآن دستور داده مترتب بر همدیگر است؛ یعنی مرحله اول را اقدام می‌کند، اگر تأثیر نکرد مرحله دوم و اگر باز هم نتیجه نداد، نوبت به مرحله سوم می‌رسد.

الف) مرحله اول: پند و اندرز

قرآن کریم در آیه ۳۴ سوره نساء، پند و اندرز را اولین راه مقابله با نشوز زن می‌داند (فَعِظُوهُنَّ)؛ و اگر در این باره تأثیر نافرمانی، به زن گفته شود، شاید اثرگذار باشد. این که قرآن می‌فرماید: «وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ» از این روست که لازم نیست نشوز صورت بگیرد تا مرد شروع به مرحله اول نماید، بلکه اگر مردی بترسد نشوز صورت بگیرد، می‌تواند مرحله اول (موعظه) را شروع کند (طبرسی، ۱۳۵۱: ۵۲۱/۳). علامه طباطبایی می‌گوید: در جمله «فَعِظُوهُنَّ» معنای تفریح را آورده است و موعظه را نتیجه ترس از نشوز قرار داد نه از خود نشوز، شاید برای این بوده است که رعایت حال موعظه را در بین علاج‌های سه‌گانه کرده باشد و بفهماند از میان سه راه علاج، موعظه علاجی است که هم در حال نشوز مفید خواهد بود و هم قبل از نشوز و هنگام پیدا شدن علامت‌های آن و هم چنین مراد از خوف نشوز این است که نشانه‌های آن به تدریج ظاهر شود (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۵۴۵/۴).

واژه «خوف» بیان‌کننده این حقیقت است که هرگاه مرد احساس خطر می‌کند و نسبت به تحقق «نشوز» خوف دارد، باید برای پیشگیری از آن اقداماتی را انجام دهد و کسانی که معنای خوف را به معنای علم بگیرند (بلخی، ۱۴۲۳: ۳۷۱/۱؛ ابن‌مثنی، ۱۳۸۱: ۱۲۶/۱)، با این اشکال مواجه می‌شوند که صرف «خوف» نشوز موجب هجر و ضرب نمی‌شود (اردبیلی، بی تا: ۵۳۶)؛ درحالی که هنگام خوف وقوع اختلاف بین زوجین، بستگان‌شان، آن‌ها را به حل اختلاف و ارائه راهکار، توصیه می‌کنند. از همین رو، به طریق اولی خداوند به عنوان مشاور دلسوز و عارف به احوالات بندگان خویش، راهکاری را به مرد برای بازگشت خانواده به صلح و امنیت می‌دهد.

ب) مرحله دوم: هجر (دوری از همسر در محل خواب)

اگر مرحله اول نتیجه نداد، قرآن می‌فرماید: «وَاهْجِرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ» (در

بستر از آن‌ها دوری کنید). در این‌که منظور از هجران چیست سه احتمال وجود دارد:

۱. مرد در بستر رو برگرداند و پشت به همسر، با اظهار بی‌مهری بخوابد. به این معنا که به بستر زن برود و پشت خود را به او نماید (راوندی، ۱۴۰۵: ۱۹۲/۲؛ طبرسی، ۱۳۵۱: ۴۳/۳؛ اندلسی، ۱۴۲۲: ۶۲۶/۳). روایتی از امام باقر (ع) مؤید همین معناست، آنجا که می‌فرماید: «يُحَوَّل ظَهْرَهُ إِلَى هَا» (ابن بابویه، ۱۴۰۱: ۵۲۱/۳)

۲. در دو بستر جداگانه، در یک اتاق یا در دو اتاق بخوابند تا زن متنبه شود. شیخ مفید معتقد است مرد مخیر است از بستر زن دوری کند و در بستر جداگانه بخوابد یا در بستر زن به او پشت کند. صاحب مدارک هم نظر شیخ مفید را می‌پسندد و می‌گوید هر یک از این دو عمل (بسترگزیزی و یا پشت کردن در بستر به زن) در عرف، صدق هجر می‌کند (خوانساری، ۱۳۶۴: ۴۳۷/۴).

۳. از آمیزش با او خودداری کند. در مجمع‌البیان از سعید بن جبیر نقل شده است، منظور این است که از آمیزش با زن خودداری کند و علت این‌که قرآن به ترک خوابگاه امر کرده این است که آمیزش مخصوص خوابگاه است (طبرسی، ۱۳۵۱: ۱۳۵/۵).

زمخشری، مضجع را به معنای مرقد و محل خواب دانسته و برای عبارت «وَأَهْجِرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ»، دو تفسیر ارائه کرده است: معنای اول: در محل خواب آن‌ها نخوابید و معنای دوم: کنایه از جماع هست یعنی با آن‌ها جماع نکنید. (زمخشری، ۱۴۰۳: ۵۰۷/۱). وی دو تفسیر احتمالی دیگری هم برای هجر با عبارت قیل آورده است که گویای عدم پذیرش اوست: در تفسیر اول گفته به آن‌ها پشت کنید و در تفسیر دوم، مضجع را به معنای خانه گرفته است یعنی از خانه بیرون بروید (همان).

طبرسی در مجمع‌البیان، عبارت «فی المضاجع» را ظرف برای هجران نمی‌داند بلکه آن را سبب هجران می‌داند و معتقد است معنای آن چنین است: «اهجروهن من اجل تخلفهن عن المضاجعة معکم»؛ آن‌ها را به خاطر نداشتن رابطه جنسی با شما رها کنید (طبرسی، ۱۳۵۱: ۶۸/۳). برخی دیگر نیز این دیدگاه را دارند (مکی بن ابی‌طالب، ۱۴۰۵: ۱۷۷)؛ اما طبرسی در جوامع، گویا نظر زمخشری را برگزیده و دیدگاه وی را آورده که برخلاف نظر ایشان در مجمع است (طبرسی، ۱۴۱۲: ۲۵۴/۱).

از نگاه علامه طباطبائی، ظاهر جمله «وَأَهْجِرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ» این است که

۱. عن الباقر (ع): هَجْرُ الْمَضَاجِعِ هُوَ أَنْ يُحَوَّلَ ظَهْرُهُ إِلَيْهَا.

بستر محفوظ باشد، ولی در بستر با او قهر کند، مثلاً در بستر به او پشت کند و یا ملاحظه نکند و یا طور دیگری بی میلی خود را به او بفهماند، گو اینکه ممکن است با مثل این عبارت جدا کردن بستر نیز اراده بشود، ولی بعید است (معمولاً وقتی بخواهند بگویند بسترت را از او جدا کن، نمی گویند در بستر از او کناره بگیر). علامه معنای اول را تأیید می کند؛ زیرا مضجع به لفظ جمع آمده و چون منظور از آن، جدا کردن مضجع بوده است، پس دیگر به حسب ظاهر احتیاج نبود کلمه نامبرده را به لفظ جمع بیاورد و کثرت را بفهماند (زیرا کسی، همسرش مضجع دارد که هر شب با او بخوابد) (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۴/۵۴۵).

با توجه به احتمالات مطرح شده از بین این سه احتمال، آنچه در این آیه با توجه به سیر مراحل به ذهن می رسد، احتمال اول یعنی پشت کردن به همسر، صحیح تر باشد که روایت امام باقر (ع) و نظر برخی مفسران نیز این نکته را تأیید می کند.

حال اگر پرسش شود که این مرحله چه فایده ای دارد؟ باید گفت: زن طالب قلب و وجود مرد است و می خواهد در قلب مرد نفوذ کند و همه قلب و روح وی را تسخیر کند؛ از این رو، بسترگریزی مرد و روی تَرش کردن و پشت به وی خوابیدن برای زن بسیار آزاردهنده است. وقتی مرد در بستر به زن پشت کند، زن احساس می کند که دل و قلب مرد به وی پشت کرده است و نیز از این راه حبّ و بغض زن نسبت به شوهر روشن می شود؛ در حالی که اگر زن محبتی نسبت به شوهرش داشته باشد، تحمل چنین وضعیتی برای او دشوار خواهد بود و بالعکس اگر محبت او نسبت به شوهر کم باشد، اندکی صبوری و مدارا خواهد کرد.

ج) مرحله سوم: ضرب (کناره گیری از بستر زن)

اگر پند و اندرز فایده ای نکرد و زن به قهر و جدایی مرد هم بی اعتنایی نمود، نوبت به سومین مرحله اصلاحی می رسد و آن ضرب است که نشانگر نهایت نارضایتی شوهر از زن است. اصطلاح ضرب در اینجا معرکه آراء شده و اشکالات زیادی را از خود به جای گذاشته است. تعبیر «وَأَصْرُبُوهُنَّ» در این آیه، به صراحت، اذن قرآن جهت تنبیه زنان از خوف نشوز است. در بحث ضرب و تنبیه زن، برخی مفسران و پژوهشگران ضرب را به معنای زدن گرفته و با پذیرش این پیش فرض، سؤال کرده اند آیا زدن، حق مرد است یا حکمی است به سود او و اگر حکم است چگونه است؟ از نوع اباحه، کراهت، استحباب یا وجوب است؟ که در پی آن فخر رازی به نقل از شافعی حکم ضرب را اباحه و ترک آن را افضل می داند (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۵/۹۳) و از عطا نیز نقل شده که از آیه، اباحه فهمیده می شود (ابن عربی، ۱۳۷۶: ۱/۴۲) و گویا از مراد اصلی خداوند دور شده اند.

۷. تحلیل و بررسی

باید گفت، چنین تفسیری از واژه «ضرب» باعث اشکالات فراوان، در فهم تعابیر قرآنی شده و با کرامت زن در تعارض است؛ و با شیوه تربیتی رحمانی و اسلامی نیز ناسازگار است؛ از همین رو، نگارندگان این پژوهش، با توجه به مفاد آیه ۳۴ سوره نساء، تحلیل دیگری از مراحل گفته شده در این آیه، به ویژه معنای ضرب ارائه کرده اند. به نظر می رسد واژه ضرب در آیه مذکور، به معنای جدایی، دوری و ترک کردن است؛ به عبارت دیگر دور شدن مرد از زن و ترک محل خواب پس از دو مرحله قبل سبب می شود زن به شکل محسوس، نتیجه اختلاف بیشتر با همسرش را که همان دوری مطلق یا طلاق است، ببیند و به عواقب آن بیندیشد؛ بنابراین تنبیه زن و آزار و اذیت او در معنای ضرب، بعید است و با اشکالات پیش گفته مواجه می شود. همچنین، واژه ضرب پس از دو مرحله «موعظه و پشت کردن در محل خواب»، به معنای کناره گیری از بستر خواب است که یکی از راهکارهای بهبود روابط زناشویی است و در آیه شریفه نیز به آن اشاره شده است. «ضرب» بدین معنی می تواند به معنای هشدار مناسب با نشوز زن نیز باشد. این نوع هشدار، عرفاً تنبیه نیز تلقی می شود؛ زیرا هشدار به انسان باید به گونه ای متناسب با عقل و هوشیاری او باشد؛ درحالی که تنبیه بدنی، مناسبتی با عقلانیت و هوشیاری و کرامت انسان ندارد.

در حقیقت قرآن کریم با قرار دادن مرد در این فرآیند سه مرحله ای، هم از خشونت ابتدایی مرد در اثر ناکامی، جلوگیری کرده و هم با بررسی و رفع مشکلات درون خانواده، به استحکام آن کمک نموده است (ترکاشوند، ۱۳۹۴: ۱۴۶-۱۴۵) و راه حلی است برای مشکلی که بنیاد خانواده را تهدید می کند و خطر فروپاشی آن را با طلاق یادآور می شود. از سوی دیگر، این راه حل بی هیچ الزامی به گونه ارشادی و رهنمود از سوی خدا ارائه شده است و نوعی اعلان و تنفر اخلاقی تلقی می شود، نه تنبیه بدنی؛ یعنی باید گفت این سه مرحله بدین ترتیب است: مرحله اول: پند و اندرز؛ اگر اثر نکرد مرحله دوم: دوری کردن از همسر در بستر و در نهایت مرحله سوم: کناره گیری از بستر زن.

محمد شحرور بر این عقیده است، علت اینکه در اینجا ضرب گفته شده و نه صک (سیلی)، لطم (زدن بر گونه)، صفع (پس گردنی)، رکل یا رفس (زدن با پا)، رکز (زدن با مشت یا عصا)، به این دلیل است که ضرب در اینجا به معنای زدن نیست بلکه موضع گیری علنی و حساب شده است (شحرور، ۲۰۰۶: ۶۲۲-۶۲۱) که به نظر نگارندگان، این موضع گیری حساب شده، همان دوری از بستر است که

تأثیر روانی زیادی در زن دارد؛ به عبارت دیگر، مرد با این اقدام، نه تنها انسانیت زن را نشانه نمی‌رود که از انحراف بیشتر او از مسیر انسانیت، جلوگیری می‌کند. ضمن اینکه فراز پایانی آیه «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا» مرد را از علو و تکبر بازمی‌دارد. از نظر علامه طباطبایی، این جمله علت نهی قبل از آن «فَلَا تَبْغُوا عَلَیْهِنَّ سَبِيلًا» است؛ یعنی علو و کبریایی از آن خداست و نیرو و توانتان، شما را نفریبید که بر زنان خود برتری جویند (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۴/۴۳۷).

سعی قرآن بر این است که مسائل زناشویی در خانه و در محیط مختص زن و شوهر حل شود و به بیرون درز نکند؛ چراکه مشکل موجود مربوط به حریم خصوصی و از اسرار فی مابین زن و شوهر است و افشای اسرار خانوادگی، سبب خواری خانواده در منظر دیگران خواهد شد (آیت‌اللهی و جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۵: ۱۰۰).

باری، نگارندگان این پژوهش، نظری را طرح کرده‌اند که می‌توان با استناد به آن، مشکلات تنافی با کرامت زن را حل نمود، بی‌آنکه به پذیرش نسخ آن متوسل شد. حال ممکن است این سؤال مطرح شود که اگر واژه ضرب را به معنای ترک کردن و رها کردن بگیریم، واژه «هجر» نیز به همین معنا آمده است و در این صورت تفاوتی با واژه ضرب نخواهد داشت.

باید گفت در قرآن کریم واژه «هجر» و مشتقاتش به دو معنا به کار رفته است: ۱. به معنای هذیان: «مُسْتَكْبِرِينَ بِهٖ سَامِرًا تَهْجُرُونَ» (مؤمنون / ۶۷)، ۲. به معنای جدا شدن انسان از دیگری؛ خواه با بدن یا با زبان یا با قلب باشد: «وَأَهْجُرَنِي مَلِيًّا» (مریم / ۴۶)؛ «وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ» (مدثر / ۵)؛ «وَأَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ» (نساء / ۳۴) که به معنای ترک کردن، دوری کردن و رها کردن است. در عبارت «وَأَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ» که خداوند می‌فرماید از همسرانتان دوری کنید، در واقع بیان می‌کند که اگر در مرحله اول موعظه کارساز نبود، در مرحله دوم، در بستر از همسرانتان دوری کنید؛ یعنی این دوری در یک محیط خصوصی و زناشویی و به دوراز چشم فرزندان و دیگران اتفاق می‌افتد و مسئله‌ای بین زن و شوهر است که از این محدوده فراتر نمی‌رود و قطعاً کسی غیر از زن و مرد نباید از آن خبردار شود؛ چراکه در آیه شریفه واژه «هجر» با قید «فی المضجع» آمده است.

بنابراین، ترک و جدایی مرد از زن، در محیط و محدوده کوچک‌تر و در زمان و مدت خاصی، به طور خصوصی و محرمانه شکل می‌گیرد؛ اما در مرحله سوم - اگر مرحله دوم کارساز نبود - دستور داده شد که اگر ترک و جدایی در مضجع افاقه نکرد، پس در این مرحله مرد باید از مضجع دور شود و او را رها کند؛ یعنی فراتر از

محیط خصوصی و زناشویی، باید محل خواب را ترک کند. این احساس تنهایی در این مرحله، هشدار برای زن است و خود را بی کس و بی همدم می بیند و به طور محسوس و آشکار معنای جدایی و طلاق را با تمام وجودش حس می کند و به عواقب و نتیجه کارش می اندیشد؛ بنابراین آیه ۳۴ سوره نساء «وعظ»، «هجر» و «ضرب» را طی یک فرآیند ترتیبی و البته تربیتی برای جلوگیری از نشوز زن، پیشنهاد می دهد.

سنت عملی پیامبر (ص) نیز این برداشت از واژه «ضرب» را تأیید می کند؛ زیرا وقتی میان ایشان و همسرانشان اختلافی رخ می داد که در آن حتی پند و اندرز نیز راهگشا نبود و آن ها بر موضع شان اصرار می ورزیدند، حضرت یک ماه به «منطقه مشربه» می رفت و آن ها را بین اطاعت و رضایت به زندگی با ایشان و یا جدایی و طلاق مخیر می ساخت (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۱: ۵۱۸/۳) «عَسَى رَبُّهُ أَنْ طَلَّقَكَ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكَ» (تحریم/ ۵).

۸. نتیجه گیری

بنا بر آنچه گفته شد نتایج ذیل حاصل شده است:

۱. آیه شریفه نه تنها حقوق زن را نادیده نمی گیرد بلکه گامی در جهت احقاق حقوق زن و پاسداری از کيان خانواده در برابر خطر فروپاشی است؛ زیرا در پی آن است که با ارائه راهکارهای دیگر، از پیش آمدن طلاق، جلوگیری کند.

۲. آیه مذکور فرآیند ترتیبی را برای بازگرداندن مودت و رحمت در خانواده توصیه می کند و این نکته حائز اهمیت است که عقل سلیم و شرع، راهکار مودت در خانواده را خشونت نمی داند؛ زیرا سیاق آیه نشان می دهد که آیه در پی پیشگیری از رویداد طلاق است و در پایان آمده است: «اگر پس از ضرب از شما اطاعت کردند، دیگر راهی بر آنان مجوید».

۳. بیشتر مقالات مرتبط با موضوع ضرب زن، معنای واژه «واضربوهن» را تنبیه بدنی زن در برابر نشوز او، پس از دو مرحله پند و اندرز و دوری از بستر، یکی از راهکارهای مؤثر در روابط زناشویی به شمار آورده و برای تنبیه زن شروطی را بیان کرده اند که هم با آموزه های دینی و روح رحمانی احکام الهی و هم با کرامت و جایگاه حقوقی زن و هم با روش تربیتی انبیا و اولیای الهی و حتی با عقل سلیم سازگار نیست.

۴. یک یا دو مقاله به معنای کناره گیری و ترک کردن اشاره کرده اند؛ بدون عنایت به سیر معنایی و نیز عدم توجه به این نکته که عبارت «واضربوهن» همراه با قید «فی المضاجع» معنای کناره گیری در بستر و عبارت «واضربوهن» به معنای

کناره‌گیری و فاصله گرفتن از بستر است؛ از این رو، در مقاله حاضر، مراحل برخورد مرد با خوفِ نشوز زن با توجه به فرآیند ترتیبی آیه ۳۴ سوره نساء، «موعظه و نصیحت، پشت کردن به همسر در بستر و در نهایت، دوری از بستر زن» بیان شده است و ضرب به معنای ترک بستر زن به عنوان مرحله آخر از مراحل سه‌گانه به صورت امری ترتیبی و ارشادی در جهت تحکیم خانواده و درون اصلاحی توصیه می‌شود که از جمله راهکارهای مناسب برای بازگشت زن به کانون مودت و محبت خانواده است و تأیید برخی روایات از سنت پیامبر (ص) به همین معناست و با این تفسیر، دیگر نیازی به تکلف و شروط بی‌اساس و غیرقابل قبول نیست و دیگر جایی برای شبهه و اشکال اسلام‌ستیزان و دگراندیشان نسبت به این آیه نمی‌ماند.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی (شیخ صدوق)، (۱۴۰۱ ق): «من لایحضره الفقیه»، بیروت: دارالتعارف.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر، (۱۴۰۵ ق): «التحریر و التنویر»، تونس: الدارالتونسیه للنشر.
- ابن عربی، محی الدین، (۱۳۷۶): «احکام القرآن»، حلب: نشر علی محمد بجاری.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب، (۱۴۲۲ ق): «المحرر الوحیز فی تفسیر الکتب العزیز»، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد بن فارس، (۱۴۰۴ ق): «معجم مقاییس اللغة»، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن مثنی، ابو عبیده معمر، (۱۳۸۱ ش): «مجاز القرآن»، قاهره: الخانجی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۰۸ ق): «لسان العرب»، بیروت: دار التراث العربی.
- ابوسلیمان، عبدالحمید احمد، (۲۰۰۱ م): «ضرب المرأه»، مجله الاسلامیه المعرفه، شماره ۲۸.
- اردبیلی، احمد بن محمد (مقدس اردبیلی)، (بی تا): «زیده البیان فی احکام القرآن»، تهران: مرتضوی.
- اصفهانى، بهاء الدین محمد بن الحسن (فاضل هندی)، (۱۴۱۶ ق): «الجامع الأحکام القرآن»، تحقیق: محمد جلیل، بیروت: دارالفکر.
- امین اصفهانى، نصرت بیگم، (بی تا): «مخزن العرفان در تفسیر القرآن»، بی تا: بی جا.
- آلوسی، محمود بن عبدالله، (۱۴۱۵ ق): «روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی»، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- آهنگر داودی، مژگان: حسین نتاج، ناهید؛ فتاحی زاده، فتحیه، (۱۴۰۱): «بازخوانی روایت سبب نزول آیه قوامیت مردان (نساء: ۳۴) با تکیه بر روش تحلیل اسناد متن»، مطالعات قرآن و حدیث، ۱۵(۲)، صص ۱۴۵-۱۱۳.
- آیت الهی، زهرا و جمعی از نویسندگان، (۱۳۹۵): «دانش خانواده و جمعیت»، قم: معارف.
- براریان، رقیه؛ حلیمی جلودار، حبیب الله، (۱۳۹۸): «مطالعه تطبیقی نشوز زن با تکیه بر آیه ۳۴ نساء با نگاه تفسیری بانوامین اصفهانى و آیت الله جوادی آملی»، مطالعات تفسیری، سال ۱۰، شماره ۳۷، صص ۶۳-۸۲.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان، (۱۴۲۳ ق): «تفسیر مقاتل بن سلیمان»، بیروت: دار احیاء التراث.
- پورمولا، سید محمد هاشم و جلالی، حسن، (۱۳۹۴): «بررسی فقهی تنبیه بدنی زوج به»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۴۸(۱)، صص ۴۵-۶۱.
- ترکاشوند، جواد، (۱۳۹۴): «تحلیل روان شناختی نشوز و راهکارهای سه گانه قرآن»، دو فصلنامه مطالعات اسلام و روان شناسی، سال ۱۷، شماره ۹، صص ۱۵۲-۱۳۳.
- جبعی عاملی، زین الدین، (۱۴۱۴ ق): «مسالك الافهام إلى تنقیح شرایع الاسلام»، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- جعفری، یعقوب، (۱۳۷۶): «تفسیر کوثر»، قم: هجرت.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۴): «حق و تکلیف در اسلام»، قم: اسرا.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۲): «تفسیر تسنیم»، چاپ چهارم، قم: اسرا.
- حرعاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ ق): «وسائل الشیعه»، تحقیق: مؤسسه آل البيت، بی جا: دار احیاء التراث العربی.
- حسینی جرجانی، سید امیر ابوالفتح، (۱۴۰۴ ق): «آیات الأحکام»، تهران: نوید.
- حکیم باشی، حسن، (۱۳۸۰): «آیه نشوز و ضرب زن از نگاه دیگرو»، پژوهش های قرآنی، شماره ۲۷، صص ۱۳۱-۱۰۲.
- حمیری، نشوان بن سعید، (۱۴۲۰ ق): «شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام»، دمشق: دارالفکر.
- خوانساری، سید احمد، (۱۳۶۴): «جامع المدارک»، تهران: صدوق، چاپ دوم.
- راغب اصفهانى، حسین بن محمد، (۱۳۸۷): «مفردات فی غریب القرآن»، تهران: آریه.

راوندی، قطب‌الدین ابوالحسن، (۱۴۰۵ ق): «فقه القرآن»، تحقیق: سیداحمد خمینی، قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی.

زبیدی، محب‌الدین ابی‌فیض، (۱۴۱۴ ق): «تاج العروس من جواهر القاموس»، بیروت: دارالفکر.

زمخشری، محمود، (۱۴۰۳ ق): «الکشاف عن حقایق التنزیل»، بیروت: دارالفکر.

سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن، (۱۴۱۴ ق): «الدر المنثور فی تفسیر المأثور»، بیروت: دارالفکر.

شاهرودی، محمدرضا و بشارتی، زهرا، (۱۳۹۹): «بازی‌وهی ضرب زنان در آیه ۳۴ سوره نساء»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال ۵۳، شماره ۱، صص ۱۴۴-۱۲۵.

شاه عبدالعظیمی، حسین، (۱۳۶۳): «تفسیر اثنی عشری»، تهران: میقات.

شحرور، محمد، (۲۰۰۶ م): «الکتاب و القرآن قراءة معاصرة»، بیروت: شركة المطبوعات للتوزيع والنشر.

طباطبایی، سیدمحمدحسین، (۱۳۸۸): «المیزان فی تفسیر القرآن»، قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.

طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۵۱): «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، ترجمه: احمد بهشتی، تهران: فراهانی.

طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۲ ق): «جوامع الجامع»، قم: حوزه علمیه قم.

طبری، ابوجعفر محمدبن جریر، (۱۴۱۲ ق): «تفسیر طبری»، بیروت: دارالمعرفه.

طریحی، فخرالدین بن محمد، (۱۳۷۵): «مجمع البحرین»، تهران: مرتضوی، چاپ سوم.

طیب، سیدعبدالحسین، (۱۳۷۸): «الطیب البیان فی تفسیر القرآن»، تهران: انتشارات اسلام، چاپ دوم.

عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، (۱۴۱۵ ق): «تفسیر نور الثقلین»، قم: اسماعیلیان.

غروی نائینی، نهله، حامد مصطفوی فرد، (۱۳۹۳): «بررسی رویکرد مفسران به آیه ۳۴ سوره نساء»، فصلنامه تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۲، صص ۸۱-۵۳.

فتاحی زاده، فتحیه؛ حسین نتاج، ناهید؛ طاهری، سارا، (۱۴۰۰): «رویکردی ریشه‌شناختی به واژه قرآنی ضرب»، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۵، شماره ۱۷، صص ۱۶۰-۱۲۹.

فخر رازی، ابوعبدالله محمدبن عمر، (۱۴۲۰ ق): «التفسیر الکبیر»، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۰۱ ق): «العین»، قم: هجرت، چاپ دوم.

قرطبی، محمدبن احمد، (بی تا): «الجامع لأحكام القرآن»، بیروت: دارالفکر.

قریشی، سیدعلی اکبر، (۱۳۷۱): «قاموس قرآن»، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

قریشی، سیدعلی اکبر، (۱۳۷۷): «تفسیر احسن الحدیث»، تهران: بنیاد بعثت، چاپ سوم.

قزوینی، محمدبن یزید، (بی تا): «سنن ابن ماجه»، بیروت: دارالفکر.

قطب، سیدبن قطب بن ابراهیم، (۱۳۸۷): «فی ظلال القرآن»، ترجمه: مصطفی خرم دل، تهران: احسان.

مدرسی، سیدمحمدتقی، (۱۴۱۹ ق): «من هدی القرآن»، تهران: دارمحبی الحسین.

معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۲): «مجموعه مقالات اسلام و فمینیسم»، تهران: معارف.

معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۸): «شبهات و ردود»، قم: التمهید.

مغنیه، محمدجواد، (۱۴۲۴ ق): «التفسیر الکاشف»، قم: دارالکتب الاسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴): «تفسیر نمونه»، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

مکی بن ابی طالب، ابومحمد حَقُوش بن محمد، (۱۴۰۵ ق): «مشکل إعراب القرآن»، بیروت: مؤسسه الرساله.

موسوی خمینی، روح‌الله، (۱۳۹۰ ق): «تحریر الوسیله»، تهران: صدوق، چاپ دوم.

مهریزی، مهدی (ش ۱۳۸۴): «تطور دیدگاه‌ها در تفسیر آیه ۳۴ سوره نساء»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، (۱)۲، ۷-۳۶. صص ۷-۳۶.

نجفی، محمدحسن، (۱۴۰۴ ق): «الجواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام»، بیروت: دار احیاء التراث العربی. نظام الاعرج، حسین بن محمد، (۱۴۱۶ ق): «غرائب القرآن و رغائب الفرقان»، بیروت: دارالکتب العلمیه.

Wadud, A. (1999): "Qur'an and Women: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective", Oxford University Press, Oxford.

References

- The Holy Qur'an
 Ibn Babawayh al-Qummi, Muhammad ibn 'Ali (al-Shaykh al-Saduq) (1401 AH): "Man La Yahduruhu al-Faqih", Beirut: Dar al-Ta'aruf.
 Ibn 'Ashur, Muhammad ibn Tahir (1405 AH): "Al-Tahrir wa al-Tanwir", Tunis: Al-Dar al-Tunisiyyah lil-Nashr.
 Ibn 'Arabi, Muhyi al-Din (1376): "Ahkam al-Qur'an", Aleppo: Nashr 'Ali Muhammad Bijari.
 Ibn 'Atiyyah al-Andalusi, 'Abd al-Haqq ibn Ghalib (1422 AH): "Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-'Aziz", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
 Ibn Faris, Ahmad ibn Faris (1404 AH): "Mu'jam Maqayis al-Lughah", Qom: Maktabat al-I'lam al-Islami.
 Ibn Muthanni, Abu 'Ubaydah Ma'mar (1381): "Majaz al-Qur'an", Cairo: al-Khanji.
 Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1408 AH): "Lisan al-'Arab", Beirut: Dar al-Turath al-'Arabi.
 Abu Sulayman, 'Abd al-Hamid Ahmad (2001 AD): "Darb al-Mar'ah", "Al-Majalah al-Islamiyyah al-Ma'rifah", No. 28.
 Ardabili, Ahmad ibn Muhammad (al-Muhaqqiq al-Ardabili) (n.d.): "Zubdat al-Bayan fi Ahkam al-Qur'an", Tehran: Murtada'i.
 Isfahani, Baha' al-Din Muhammad ibn al-Hasan (al-Fadil al-Hindi) (1416 AH): "Al-Jami' al-Ahkam al-Qur'an", edited by: Muhammad Jalil, Beirut: Dar al-Fikr.
 Amin Isfahani, Nasrat Begum (n.d.): "Makhzan al-'Irfan fi Tafsir al-Qur'an", n.p.: n.p.
 Al-Alusi, Mahmud ibn 'Abdullah (1415 AH): "Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
 Ahangar Davoudi, Mojgan; Hossein Nataj, Nahid; Fattahizadeh, Fatemeh (1401): "Bazkhwani-e Riwayat-e Sabab Nuzul-e Ayat-e Qiwamiyyat-e Mardan (Nisa': 34) ba Takiyyeh bar Roshd-e Tahlil-e Asnad-e Matn", "Matali'-e Qur'an wa Hadith", 15(2), pp. 113-145.
 Ayatollahi, Zahra et al. (1395): "Danesh-e Khanevade va Jam'iyat", Qom: Ma'arif.
 Barariyan, Raqiyah; Halimi Jaludar, Habibullah (1398): "Motale'e-ye Tatbiqi-ye Nushuz-e Zan ba Takiyyeh bar Ayat 34 Nisa' ba Negah-e Tafsiri-ye Banu Amin Isfahani wa Ayatollah Jawadi Amuli", "Matali'-e Tafsiri", Year 10, No. 37, pp. 63-82.
 Balkhi, Muqatil ibn Sulayman (1423 AH): "Tafsir Muqatil ibn Sulayman", Beirut: Dar Ihya' al-Turath.
 Purmola, Sayyid Muhammad Hashim; Jalali, Hasan (1394): "Barrasi-ye Fiqhi-ye Tanbih-e Badani-ye Zawjah", "Fiqh wa Mabani-e Hoquq-e Eslami", 48(1), pp. 45-61.
 Torkashvand, Javad (1394): "Tahlil-e Ravanshenakhti-ye Nushuz va Rahkar-ha-ye Sehgan-e Qur'an", "Do Faslnameh-ye Motale'at-e Eslam va Ravanshenasi", Year 17, No. 9, pp. 133-152.
 Ja'fari al-'Amili, Zayn al-Din (1414 AH): "Masalik al-Afham ila Tanqih Sharayi' al-Islam", Qom: Mu'assasat al-Ma'arif al-Islamiyyah.
 Ja'fari, Ya'qub (1376): "Tafsir Kawthar", Qom: Hijrat.
 Jawadi Amuli, 'Abdullah (1384): "Haqq wa Taklif dar Islam", Qom: Isra.
 Jawadi Amuli, 'Abdullah (1392): "Tafsir Tasnim", 4th ed., Qom: Isra.
 Al-Hurr al-'Amili, Muhammad ibn al-Hasan (1414 AH): "Wasail al-Shi'ah", edited by: Mu'assasat Al al-Bayt, n.p.: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

- Husayni Jurjani, Sayyid Amir Abu al-Fath (1404 AH): "Ayat al-Ahkam", Tehran: Nawid.
- Hakim Bashi, Hasan (1380): "Ayat-e Nushuz wa Darb-e Zan az Negahi Digar", "Pazhuhesh-ha-ye Qur'ani", No. 27, pp. 102–131.
- Hamiri, Nushwan ibn Sa'id (1420 AH): "Shams al-'Ulum wa Dawā' Kalām al-'Arab min al-Kulūm", Damascus: Dar al-Fikr.
- Khvansari, Sayyid Ahmad (1364): "Jami' al-Madarik", Tehran: Saduq, 2nd ed.
- Raghib al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad (1387): "Mufradat fi Gharib al-Qur'an", Tehran: Arayeh.
- Rawandi, Qutb al-Din Abu al-Husayn (1405 AH): "Fiqh al-Qur'an", edited by: Sayyid Ahmad Khomeini, Qom: Maktabat Ayatullah al-Mar'ashi al-Najafi.
- Zubaydi, Murtada ibn al-Fayd (1414 AH): "Taj al-'Arus min Jawahir al-Qamus", Beirut: Dar al-Fikr.
- Zamakshari, Mahmud (1403 AH): "Al-Kashshaf 'an Haqa'iq al-Tanzil", Beirut: Dar al-Fikr.
- Suyuti, Jalal al-Din 'Abd al-Rahman (1414 AH): "Al-Durr al-Manthur fi Tafsir al-Ma'thur", Beirut: Dar al-Fikr.
- Shahroudi, Muhammad Riza; Besharati, Zahra (1399): "Bazpazhuhi-ye Darb-e Zanan dar Ayat 34 Surah Nisa'", "Fiqh wa Mabani-e Hoquq-e Eslami", Year 53, No. 1, pp. 125–144.
- Shah 'Abd al-'Azim, Husayn (1363): "Tafsir Ithna 'Ashari", Tehran: Miqat.
- Shahrur, Muhammad (2006 AD): "Al-Kitab wa al-Qur'an: Qira'ah Mu'asirah", Beirut: Sharikat al-Matbu'at lil-Tawzi' wa al-Nashr.
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (1388): "Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an", Qom: Daftar-e Intisharat-e Jame'eh-ye Mudarrisin-e Hoze-ye 'Elmiyyeh.
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (1351): "Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", translated by: Ahmad Beheshti, Tehran: Farahani.
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (1412 AH): "Jawami' al-Jami'", Qom: Hoze-ye 'Elmiyyeh Qom.
- Tabari, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir (1412 AH): "Tafsir al-Tabari", Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Tarihi, Fakhr al-Din ibn Muhammad (1375): "Majma' al-Bahrayn", Tehran: Murtada'i, 3rd ed.
- Tayyib, Sayyid 'Abd al-Husayn (1378): "Al-Tayyib al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", Tehran: Intisharat-e Eslam, 2nd ed.
- 'Aruzi al-Huwayzi, 'Abd 'Ali ibn Jum'ah (1415 AH): "Tafsir Nur al-Thaqalayn", Qom: Isma'iliyan.
- Ghurawi Na'ini, Nahlah; Mustafavi Fard, Hamed (1393): "Barrasi-ye Roykard-e Mufasssiran ba Ayat 34 Surah Nisa'", "Faslnameh-ye Tahqiqat 'Ulum Qur'an wa Hadith", No. 2, pp. 53–81.
- Fattahzadeh, Fatemeh; Hossein Nataj, Nahid; Taheri, Sara (1400): "Roykardi Rishe-shenasi beh Vazh-e Qur'ani 'Darb'", "Matali'-e Qur'ani wa Farhang-e Eslami", Year 5, No. 17, pp. 129–160.
- Fakhr al-Razi, Abu 'Abdullah Muhammad ibn 'Umar (1420 AH): "Al-Tafsir al-Kabir", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (1401 AH): "Al-'Ayn", Qom: Hijrat, 2nd ed.
- Qurtubi, Muhammad ibn Ahmad (n.d.): "Al-Jami' li Ahkam al-Qur'an", Beirut: Dar al-Fikr.
- Quraishi, Sayyid 'Ali Akbar (1371): "Qamus al-Qur'an", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Quraishi, Sayyid 'Ali Akbar (1377): "Tafsir Ahsan al-Hadith", Tehran: Bonyad-e

- Ba'that, 3rd ed.
- Qazwini, Muhammad ibn Yazid (n.d.): "Sunan Ibn Majah", Beirut: Dar al-Fikr.
- Qutb, Sayyid ibn Qutb ibn Ibrahim (1387): "Fi Zilal al-Qur'an", translated by: Mustafa Khurmdil, Tehran: Ihsan.
- Mudarresi, Sayyid Muhammad Taqi (1419 AH): "Min Huda al-Qur'an", Tehran: Dar Mahyi al-Husayn.
- Ma'rifat, Muhammad Hadi (1382): "Majmu'eh-ye Maqalat-e Islam wa Feminism", Tehran: Ma'arif.
- Ma'rifat, Muhammad Hadi (1388): "Shubahat wa Rudud", Qom: Al-Tamhid.
- Maghniyah, Muhammad Jawad (1424 AH): "Al-Tafsir al-Kashif", Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Makarim Shirazi, Naser (1374): "Tafsir Nemooneh", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Makki ibn Abi Talib, Abu Muhammad Hammush ibn Muhammad (1405 AH): "Mushkil I'rab al-Qur'an", Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Musavi Khomeini, Ruhollah (1390 AH): "Tahrir al-Wasilah", Tehran: Saduq, 2nd ed.
- Mehrizi, Mahdi (1384): "Tatawwur-e Didgah-ha dar Tafsir-e Ayat 34 Surah Nisa'", "Tahqiqat 'Ulum Qur'an wa Hadith", 2(1), pp. 7-36.
- Najafi, Muhammad Hasan (1404 AH): "Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Nizam al-A'raj, Husayn ibn Muhammad (1416 AH): "Ghara'ib al-Qur'an wa Raghayib al-Furqan", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Wadud, A. (1999 AD): "Qur'an and Women: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective", Oxford: Oxford University Press.